

९. मौर्योत्तर काळातील भारत

९.१ शृंग साम्राज्य

९.२ सातवाहन साम्राज्याचा उदय

९.३ राज्यव्यवस्था, साहित्य, कला आणि लोकजीवन

मगध हे भारतातील आद्य साम्राज्य होते. मौर्यकाळात स्थिर आणि नियमबद्ध प्रशासन प्रस्थापित झाले. या सगळ्याचा अभ्यास आपण मागील पाठात केला आहे. सम्राट अशोकानंतर अंतर्गत कलहामुळे हे साम्राज्य दुर्बल बनले. शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथानंतर पुष्यमित्र शृंग गादीवर आला.

९.१ शृंग साम्राज्य

शृंगांचे साम्राज्य पूर्वेस मगध ते पश्चिमेस सियालकोट (पंजाब), तसेच उत्तरेकडे हिमालय ते दक्षिणेस विदर्भापर्यंत पसरलेले होते. या साम्राज्याची मुख्य राजधानी पाटलिपुत्र असली तरी पुष्यमित्राने विदिशा येथे दुसरी राजधानी स्थापन केली. पुष्यमित्र शृंग हा पराक्रमी आणि महत्वाकांक्षी होता. त्याने कोसल, वत्स, अवंती इत्यादी प्रांतांवरील सत्ता बळकट केली. पुढे त्याने मगध साम्राज्याचा सियालकोटपर्यंतचा प्रदेश पुन्हा काबीज केला. डिमिट्रिअस या ग्रीक राजाचे आक्रमण त्याने शौर्याने परतवून लावले. डिमिट्रिअसच्या या पराभवाचा उल्लेख कालिदासाने 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकात केला आहे.

हे करून पहा.

कालिदासाने लिहिलेल्या नाटकांची माहिती मिळवून त्यावर एक टिपण लिहा.

उत्तर भारतावर व दक्षिणेकडील काही भागांवर आधिपत्य स्थापन केल्यावर आणि ग्रीकांना सीमेपार केल्यानंतर आपले सामर्थ्य दर्शवण्यासाठी पुष्यमित्राने दोन वेळा अश्वमेध यज्ञ केला. मौर्य काळात खंडित झालेली

यज्ञ करण्याची परंपरा त्याने पुनरुज्जीवित केली. बेसनगर (विदिशा) येथे हेलिओडोरस याने उभारलेला गरुडध्वज आहे. यावरून असे दिसते की काही ग्रीकांनीही वैष्णव संप्रदाय स्वीकारला होता. शृंग काळात संस्कृत साहित्याला उत्तेजन मिळाले. संस्कृत भाषेत होत गेलेल्या बदलांचा विचार करण्यासाठी पतंजली याने पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवर 'महाभाष्य' हा ग्रंथ लिहिला. काही अभ्यासकांच्या मते या काळात महाभारतात लक्षणीय भर घातली गेली. तसेच मनुस्मृती या ग्रंथाची निर्मिती देखील याच काळात झाली.

साहित्याबरोबरच कला क्षेत्रात देखील शृंगांचे योगदान महत्त्वाचे ठरते. सांची व भारहूत येथील स्तूप, बेसनगर येथील गरुडस्तंभ हे या काळातील कलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. शृंगांच्या काळात शिल्पकलेची परंपरा अधिक समाजानुवर्ती झाल्याने त्यामध्ये सामान्यजनांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले आढळते.

शृंग घराण्याचा शेवटचा राजा देवभूती हा चैनी, विलासी होता. त्याचा मंत्री वासुदेव याने त्याला ठार मारून कण्व घराण्याची राजवट स्थापन केली. या घटनेचे वर्णन बाणभट्टाने 'हर्षचरित' या ग्रंथात केलेले आहे.

९.२ सातवाहन साम्राज्याचा उदय

उत्तरेत मौर्यानंतर शृंग घराण्याची राजवट उदयास आली, तर दक्षिणेत सातवाहन घराण्याची सत्ता उदयास आली. मौर्य साम्राज्याचे विघटन झाले आणि त्यामुळे या सत्ता उदयाला येण्यास अनुकूल पार्श्वभूमी तयार झाली. महाराष्ट्रातील सर्वांत प्राचीन राजसत्ता म्हणून सातवाहनांचा उल्लेख केला जातो. प्रारंभी सातवाहनांची सत्ता नाशिक, पुणे, औरंगाबाद येथे उदयास आली व पुढे महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक अशा विस्तीर्ण प्रदेशांवर पसरली. महाराष्ट्रातील पैठण हे नगर सातवाहनांची राजधानी होती. पुराणात आंध्र किंवा आंध्रभृत्य राजांचे उल्लेख येतात. हे आंध्र राजे म्हणजेच सातवाहन राजे होते, असे मत काही इतिहासकारांनी मांडले आहे.

सातवाहन साम्राज्याचा विस्तार पाहण्यासाठी खालील संकेतस्थळाला भेट द्या.
<https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Sativahana.svg>

उत्तर महाराष्ट्रात सातवाहनांचे अनेक शिलालेख सापडतात. जुन्नरजवळील नाणेघाटाच्या शिलालेखात सातवाहनांचा पहिला राजा सिमुक (शिमुक) याचा उल्लेख येतो. सातवाहन राजवंशात सातकर्णी, हाल, गौतमीपुत्र सातकर्णी, यज्ञश्री सातकर्णी असे महत्त्वाचे राजे होऊन गेले.

सातवाहन घराण्याचा सर्वश्रेष्ठ राजा गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या आधीचे राजे कर्तृत्ववान नव्हते. त्यामुळे त्या काळात शक सत्रपांनी भारताच्या पश्चिम भागात वर्चस्व प्रस्थापिक केले होते. गौतमीपुत्र सातकर्णी याने शकांवर विजय मिळवला. या विजयाने सातवाहनांची प्रतिष्ठा पुन्हा उंचावली.

गौतमीपुत्र सातकर्णीने मध्य भारतात आणि संपूर्ण दक्षिणापथात दिग्विजय केला. त्याने दक्षिणेकडील राज्ये, अवंती, सुराष्ट्र (सौराष्ट्र) आणि महाराष्ट्रातील शक राजांचा पराभव केला. तसेच मध्य भारत व राजस्थान येथे असलेल्या गणराज्यांवर आपले प्रभुत्व प्रस्थापित केले. नाशिक जिल्ह्यात जोगळटेंबी येथे एक नाणेनिधी मिळाला. त्या नाण्यांमधील शक राजा नहपान याच्या नाण्यांवर गौतमीपुत्राच्या मुद्रा पुन्हा उमटवलेल्या दिसतात. यावरून नहपानावर विजय मिळवून त्याने आपले सामर्थ्य सिद्ध केले, हे स्पष्ट होते.

गौतमीपुत्रानंतर वाशिष्ठीपुत्र पुळुमावी आणि यज्ञश्री सातकर्णी हे महत्त्वाचे राजे होते. त्यानंतर मात्र सातवाहनांचा न्हास सुरू झाला. शक आणि सातवाहनांच्या सतत चाललेल्या संघर्षामुळे ते दुर्बल होत गेले.

१.३ राज्यव्यवस्था, साहित्य, कला आणि लोकजीवन

राज्यव्यवस्था : सातवाहनांच्या राज्यव्यवस्थेत राज्यातील प्रदेशाची विभागणी छोट्या प्रांतांमध्ये केलेली होती व प्रत्येकावर मुलकी आणि लष्करी अधिकारी असत. त्यात 'अमात्य', 'महाभोज' हे मुलकी अधिकारी, 'महासेनापती' आणि 'महारथी' यांसारखे लष्करी अधिकारी यांचा समावेश होता. ग्राम हा प्रशासनाचा सर्वात छोटा घटक होता. ग्राम हा कराचा स्रोत होता, तसेच युद्धप्रसंगी सैनिक भरतीचे काम ग्राम या घटकामार्फत होत असे. या कारणांमुळे ग्राम हे मध्यवर्ती यंत्रणेशी बांधले गेले होते.

शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन होते. त्याचबरोबर सातवाहनांच्या काळात उद्योग व व्यापाराची देखील वाढ झाली. त्यांच्या श्रेणी निर्माण झाल्या. त्यांच्यामार्फत उद्योगधंद्यांचे नियंत्रण केले जात होते, तसेच कर्ज देण्याचे कामही श्रेणी करत असत. सातवाहन काळात भारताचा रोमशी असलेला व्यापार वृद्धिंगत झाला. सातवाहन राजवटीत प्रतिष्ठान (पैठण), तगर (तेर), नासिक (नाशिक), करहाटक (कऱ्हाड) यांसारखी व्यापारी नगरे उदयास आली.

'पेरीप्लस ऑफ द एरिथ्रीयन सी' या ग्रंथात तगर (तेर) आणि प्रतिष्ठान (पैठण) यांचा उल्लेख आलेला आहे. त्यानुसार, "दक्षिणापथ या प्रदेशातील व्यापारी स्थळांमध्ये दोन स्थळांना महत्त्व आहे. यांतील पहिले बॅरिगाझा (गुजरातमधील भरुच) पासून दक्षिणेस वीस दिवसांच्या प्रवासाने गाठता येणारे प्रतिष्ठान आणि दुसरे म्हणजे तगर. तगर हे फार मोठे शहर असून तेथे प्रतिष्ठानहून पूर्वेस दहा दिवस प्रवास केल्यानंतर पोचता

अधिक माहितीसाठी : सातवाहन सम्राट गौतमीपुत्र सातकर्णी याची माता गौतमी बलश्री हिच्या नाशिक येथील शिलालेखात त्याच्या पराक्रमाची प्रशंसा आहे. त्यामध्ये गौतमीपुत्र सातकर्णीचा गौरव 'शकपहलवयवननिसूदन' म्हणजे शक, पल्लव व ग्रीक यांचे निर्दालन करणारा, 'सातवाहनकुलयशःप्रतिष्ठापनकर' - म्हणजे सातवाहन कुलाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा, 'त्रिसमुद्रतोयपितवाहन' म्हणजे ज्याचे घोडे तीन समुद्राचे पाणी प्यायले आहेत, असा केलेला आढळतो. या उल्लेखावरून गौतमीपुत्र सातकर्णीचे मांडलिकत्व दक्षिणेतील अनेक राजांनी स्वीकारले असावे, असे दिसते. सातवाहन राजे आपल्या नावाआधी आईचे नाव लावत असत. उदा., गौतमीपुत्र सातकर्णी, वाशिष्ठीपुत्र पुळुमावी इत्यादी.

येते. प्रतिष्ठानहून बॅरिगाझा येथे माळरानातून मार्ग काढत अकिक (कार्नेलिन) आणला जातो. याउलट तगर येथून सुती कापड, विविध प्रकारची मलमल आणि गोणपाट बॅरिगाझा येथे पाठवले जाते. त्याचप्रमाणे समुद्रकिनारपट्टीच्या प्रदेशातून तगरला येणारा निरनिराळा मालही तगरहून बॅरिगाझा येथे पाठवला जातो.”

जुन्नर व नाशिक या ठिकाणांच्या शिलालेखात कुलारिक*, तीलपिषक**, कोलिक*** अशा अनेक

व्यावसायिकांचे उल्लेख आढळून येतात. अशा प्रकारची तटबंदीयुक्त सातवाहनांच्या राज्यात ३० नगरे अस्तित्वात असल्याचे उल्लेख प्लिनीच्या ग्रंथात सापडतात. त्यांतील काही ठिकाणच्या उत्खननात सापडलेल्या रोमन नाण्यांवरून या काळातील प्रगत व्यापाराचा देखील आढावा घेता येतो. सोपारा, कल्याण, भरुच ही त्या काळाची व्यापाराची मुख्य केंद्रे होते.

*(कुंभकार), **(तेलाचे उत्पादन करणारे), *** (विणकर)

ही माहिती तुम्हांला नक्कीच आवडेल :

नाणेघाट हा महाराष्ट्रातील एक प्राचीन व्यापारी घाटमार्ग आहे. हा मार्ग पूर्वीचे जीर्णनगर (जुन्नर) व कोकण प्रदेशाला जोडतो. या मार्गाचे एक टोक वर जुन्नरच्या दिशेला तर दुसरे खाली कोकणात मुरबाड तालुक्यात (जिल्हा ठाणे) आहे. या घाटात सातवाहनांनी एक लेणे खोदवले, तेथील लेखांमध्ये सातवाहन सम्राज्ञी नागणिका आणि सातवाहन राजांचा पराक्रम, त्यांनी केलेले दानधर्म यांबद्दल माहिती आहे. हे लेख ब्राह्मी लिपीत कोरलेले आहेत. तेथे सातवाहन राजांचे पुतळे होते. घाटाच्या तळाशी वैशाखखेडे नावाचे गाव आहे. तेथे प्रवाशांसाठी धर्मशाळा बांधलेल्या होत्या. घाटात जकात गोळा करण्यासाठी खोदवलेला

दगडी रांजण आहे. सोपारा आणि कल्याण ही प्राचीन काळी महाराष्ट्रातील दोन अत्यंत महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे होती. केवळ देशांतर्गतच नव्हे, तर परदेशांशीही येथून व्यापार चालत असे. विशेषतः रोमहून आयात होणारा माल सोपाऱ्याला उतरवला जाऊन तेथून कल्याण, नाणेघाट, जुन्नर, नेवासा मार्गे पैठण आणि कोल्हापूरकडे नेला जात असे. तसेच निर्यातीच्या वस्तूंची वाहतूक देखील याच मार्गावरून उलट दिशेने होत असे. या ठिकाणचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे येथील शिलालेखांमध्ये ‘दोन, चार, सहा, सात आणि नऊ’ हे अंक आहेत आणि २,४,६,७ आणि ९ अशा पद्धतीने कोरलेले आहेत. ते प्रचलित अंकलेखनाशी मिळतेजुळते आहेत.

इ.स.पूर्व पहिल्या शतकाच्या कालखंडातील राजा पुलुमावी याच्या मुद्रेवरील जहाजाचे हे चित्र आहे. मुद्रेवरील हे चित्र सातवाहनांच्या काळातील समुद्री मार्गाने चालणाऱ्या व्यापाराचे निदर्शक आहे.

साहित्य : सातवाहनांच्या काळात विद्येला व कलेला राजाश्रय मिळाला. सातवाहनांच्या काळात प्राकृत भाषा व प्राकृत साहित्य समृद्ध झाले. त्यांनी प्राकृत भाषा व साहित्य यांना प्रोत्साहन दिले. सातवाहन घराण्याचा सतरावा राजा हाल याने ‘गाथासप्तशती’ या

काव्यग्रंथाचे संपादन केले. त्याच्याच राज्यसभेतील मंत्री गुणाढ्य याने पैशाची या प्राकृत भाषेत ‘बृहत्कथा’ नामक अजोड ग्रंथ लिहिला. संस्कृत व्याकरणावर ‘कातंत्र’ हा ग्रंथ सर्ववर्मने लिहिला.

कला आणि स्थापत्य : मौर्य काळातील शिल्पांवर दिसणारा इराणी व ग्रीक शैलींचा प्रभाव शुंग व सातवाहन

काळात कमी होऊन भारतीय शिल्पकलेच्या परंपरेचा विकास झाल्याचे दिसते. या काळात उभारली गेलेली सांची येथील क्रमांक १ च्या स्तूपाभोवतीची चार तोरणे ही शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहेत. बुद्धचरित्रातील अनेक प्रसंग या तोरणांवर कोरलेले आहेत. सातवाहनांच्या

कार्ले येथील चैत्य

काळात भाजे, कार्ले, नाशिक इत्यादी ठिकाणी डोंगर कोरून विहारांची व चैत्यगृहांची निर्मिती केलेली दिसते. विशेषतः कार्ले येथील चैत्य, चैत्यगृहाचे अतिभव्य प्रवेशद्वार, त्यावरील नक्षीकाम ही सर्व भारतीय कलाकारांच्या शिल्पकौशल्याची साक्ष देतात.

गाथासप्तशती :

सातवाहन राजा हाल याने मोठ्या प्रमाणावर प्राकृत भाषेतील कविता संकलित केल्या व त्यावर आधारलेल्या निवडक ७०० गाथांचा 'गाथासप्तसई' (गाथासप्तशती) हा संग्रह संपादित केला. हा महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत रचलेला पहिला ग्रंथ आहे. त्यात मानवी भावना व व्यवहार आणि निसर्गाचे अत्यंत सुरस आणि सौंदर्यपूर्ण चित्रण केले आहे. विविध व्रते, आचार आणि तत्कालीन उत्सव यांची वर्णनेही त्यात केलेली आहेत. महाराष्ट्राच्या तत्कालीन समाजजीवनाचे प्रतिबिंब त्यामध्ये उमटले आहे. गाथासप्तशतीमधील काही शब्द आजच्या मराठीत देखील वापरात आहेत. मराठी भाषेतील अनेक शब्दांची मूळे गाथासप्तशतीतील महाराष्ट्री प्राकृत शब्दांमध्ये शोधता येतात. गाथा सप्तशतीमधील कवितांवरून महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृत आणि आधुनिक मराठी यांच्यातील दुवे स्पष्ट दिसतात.

अधिक माहितीसाठी :

औरंगाबादजवळील अजिंठा येथील विश्वविख्यात लेण्यांपैकी ८, ९, १०, १२ व १३ क्रमांकांची लेणी सातवाहनांच्या काळातील आहेत. विशेष म्हणजे भारतीय चित्रकलेपैकी सर्वात प्राचीन असलेली चित्रकला ज्या लेणी क्रमांक ९ व १० मध्ये आहेत, ती देखील याच काळातील आहेत.

समाजव्यवस्था :

सातवाहन काळात समाजात चार वर्ण अस्तित्वात होते. तसेच या काळात जातीय व्यवस्थाही दृढ झाली. त्यामागील कारणांमध्ये वर्णसंकर, विविध व्यावसायिक श्रेणींचे बंदिस्त स्वरूप आणि बाहेरून आलेल्या परकीयांचा समाजातील अंतर्भाव यांचा समावेश आहे.

याखेरीज समाजात चार वर्गही होते. पहिला वर्ग हा महारथी, महाभोज आणि महासेनापती या अधिकारी लोकांचा होता. त्यांच्या नेमणुका विविध राष्ट्रकांवर (सुभे) होत असत. कोकण प्रदेशात महाभोज व घाटावरच्या प्रदेशात महारथी हे अधिकारी होते. दुसऱ्या वर्गात अमात्य, महामात्र आणि भांडागारिक या सेवकांचा, नैगम (व्यापारी), सार्थवाह (व्यापारी तांड्यांचे प्रमुख) व श्रेष्ठी (श्रेणीचे प्रमुख) यांचा समावेश होता. तिसऱ्या वर्गात लेखनिक (कारकून), वैद्य, हालकीय (शेतकरी), सुवर्णकार, गांधिक (सुगंधी पदार्थांचे व्यापारी) हे लोक समाविष्ट होते. तर चौथ्या वर्गात वर्धकी (सुतार), मालाकार (माळी), लोहवाणीज (लोहार), दासक (मच्छीमार) यांचा समावेश होत असे.

सातवाहनांच्या काळात ग्रीक, शक, पल्लव, कुशाण इत्यादी परकीयांची आक्रमणे होत राहिली. परंतु हे परके लोक येथील समाजात लवकरच मिसळून गेले. याचाच अर्थ तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती विशेषतः समाजव्यवस्था ही परकीयांना सामावून घेण्याइतकी लवचीक होती. परकीय आक्रमकांच्या आगमनाने पुढील काळात घडून आलेले राजकीय बदल आणि त्यामागील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रियांचा अभ्यास आपण पुढील पाठात करणार आहोत.

प्र.१ (अ) खाली दिलेल्या पर्यायापैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. मौर्य घराण्यातील शेवटचा सम्राट हा होता.
 (अ) अजातशत्रू (ब) चंद्रगुप्त मौर्य
 (क) बृहद्रथ (ड) सम्राट अशोक
२. नाशिक येथील शिलालेखात या सातवाहन राजाचा उल्लेख 'त्रिसमुद्रतोयपितवाहन' असा केला आहे.
 (अ) गौतमीपुत्र सातकर्णी (ब) हाल
 (क) यज्ञश्री सातकर्णी (ड) सिमुक
३. सातवाहन राजा हाल याने हा ग्रंथ संपादित केला.
 (अ) बृहत्कथा (ब) गाथासप्तशती
 (क) कातंत्र (ड) मेघदूत

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. कालिदास	'मालविकाग्निमित्र'
२. गुणाढ्य	'गाथासप्तशती'
३. सर्ववर्मा	'कातंत्र'
४. पतंजली	'महाभाष्य'

प्र.२ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. सातवाहन काळात अनेक व्यापारी नगरांचा उदय झाला.
२. सातवाहन काळात जातीय व्यवस्था दृढ झाली.

प्र.३ तुमचे मत नोंदवा.

सातवाहन काळात प्राकृत भाषेला प्रोत्साहन मिळाले.

प्र.४ टीपा लिहा.

१. गौतमी बलश्रीचा नाशिक येथील शिलालेख
२. नाणेघाट - महाराष्ट्रातील एक प्राचीन व्यापारी घाटमार्ग
३. 'गाथासप्तशती' ग्रंथ

प्र.५ सातवाहन घराण्याची माहिती दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

- (अ) उदय आणि राज्यविस्तार (ब) प्रशासन व्यवस्था
 (क) उद्योग व व्यापार (ड) साहित्य व कला

उपक्रम

तुमच्या परिसरातील काही ऐतिहासिक अवशेषांची माहिती मिळवून माहिती-पुस्तिका तयार करा.

